

Д.Н. Козак

БОЖЕСТВО САРАПІС ІЗ ПОСЕЛЕННЯ ГОТІВ НА ВОЛИНІ

У публікації розглянуто археологічні матеріали, досліджені у готському житлі-святилищі на поселенні біля с. Хрінники на Волині.

Під час багаторічних рятівних археологічних досліджень на поселенні вельбарської культури у с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. (2005) у розкопі ХХІІ виявлено житло № 90 з унікальною знахідкою античного часу — бронзовою фігуркою (головою) божества Сарапіса.

Знайдена споруда, типова для вельбарської культури за формою і розмірами, мала дещо незвичний елемент внутрішнього інтер'єру — нішу посередині однієї зі стін (рис. 1). Це була землянка овальної у плані форми, орієнтована довгими кутами за лінією схід-захід. Стіни житла прямовисні, підлога звичайна, глиняна, дуже міцно втоптана, утрамбований шар, перемішаний із чорноземом, завтовшки 2—3 см. Це може свідчити про тривалий період функціонування будівлі. Розмір напівземлянки — 3,2 × 4,8 м, висота земляних стін — 1,1 м. Посередині північної стіни вибрано нішу у вигляді напівокруглої ями розміром 0,8 × 1,5 м. Дно ніші розміщено на 0,2 м вище від рівня долівки житла. Перед нішею долівку було втоптане на глибину 18 см. Втоптана частина мала овальну форму розміром 1,3 × 3,2 м (рис. 1; 2, а, б).

Обабіч ніші у долівці розташовано стовпові ямки діаметром 0,2 м і завглибшки 13—15 см. Ймовірно, стовпи, що стояли тут, були основою якоїсь перегородки, яка затуляла нішу від приміщення.

Крім того, у долівці по периметру стін виявлено ще 9 ямок від стовпів. Найбільшими за діаметром (0,4—0,45 м) і найглибшими (0,4—0,45 м) були стовпові ямки, що розміщувалися посередині коротких стін. Стовпи, що були в цих ямках, підтримували поздовжню балку, на яку спиралися крокви даху, тому вони мали бути більш потужними. Інші стовпові ямки (діаметром 0,3—0,35 м, завглибшки 0,3—0,54 м від рівня долівки) є слідами від дерев'яної конструкції стін і даху.

© Д.Н. КОЗАК, 2006

Опалювального пристрою на долівці не виявлено. Можна припустити, що будівлю було залишено влітку, коли вогнище, як правило, вносили з житла на відкрите повітря.

Житло було заповнене перегорілою органікою, шматками дерева, вугіллям, шарами попелу. Це може свідчити про те, що будівлю було спалено.

Під час зачистки житла було зібрано велику кількість уламків посуду, виготовленого ручним способом, і гончарного виробництва, фрагменти античних амфор, уламок римської посудини «terra sigillata», мідну римську монету. Всього було виявлено 395 уламків ліпних посудин, 27 — гончарних (рис. 3—4).

Усю гончарну кераміку виготовлено з добре відмученої глини, вона має сірий колір і підлощену поверхню (рис. 4, 13—14, 17, 20—28). Судячи з уламків, це були миски, дзбани та горщики. Всі посудини мали потовщені, заокруглені вінця.

За способом обробки зовнішньої поверхні ліпну кераміку розбито на три групи:

посуд зі спеціально ошершавленою поверхнею (29 уламків, із них 5 вінець);

посудини з лощеною поверхнею (77 фрагментів, із них 16 вінець);

посуд із жорсткою поверхнею (244 уламки, з них 22 вінця).

50 % усіх керамічних форм становлять посудини (горщики, миски та кухлики) яйцеподібної форми з невиділеними вінцями і горлом, бочками, нахиленими до середини, дном без закраїни (рис. 3, 8—13). Іншу форму становлять горщики з короткими вінцями й крутими округлими плечиками (рис. 3, 15, 16, 18).

Також у житлі виявлено велику кількість уламків горщиків із короткими виділеними вінцями та похилими плечиками, найбільш випуклих дещо вище середини посудини (рис. 3, 17; 4, 10, 11, 18).

Кілька посудин, знайдених у житлі, не характерні для вельбарської культури. Це уламок від

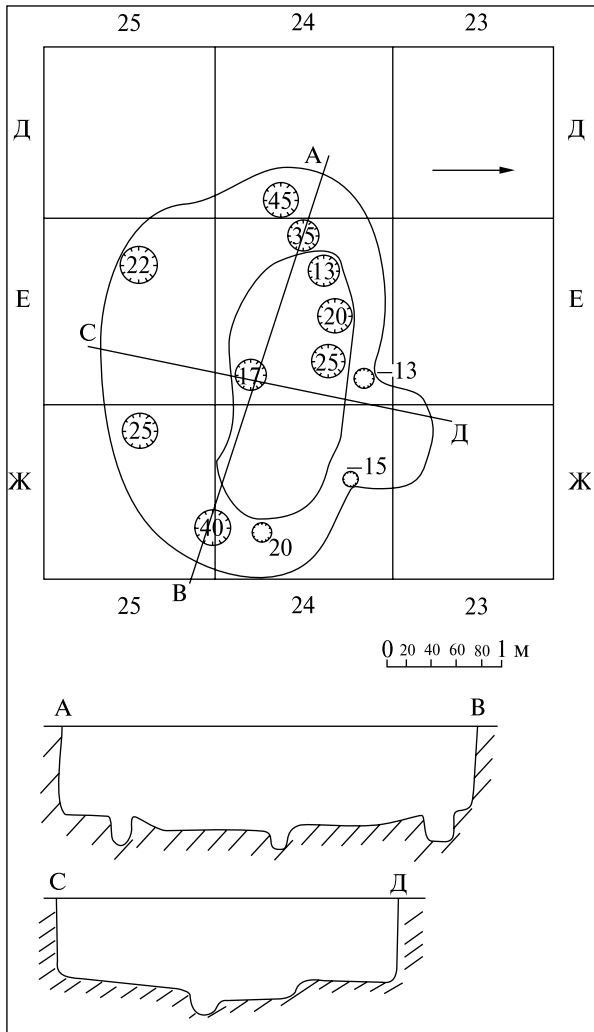

Рис. 1. План та розрізи житла-святинища (с. Хрінники 2005, ур. Шанків Яр, розкоп XXII)

горщикоподібної посудини з короткими відхиленими вінцями, високими плечиками (рис. 4, 15) та слабопрофільований горщик із вертикальною, відносно високою шийкою та слабопрофільованими плечиками (рис. 4, 26). Обидві посудини є близькими до зубрицької культури Верхнього Подністров'я пізньоримського часу.

У будівлі зафіксовано фрагменти досить різноманітних мисок, найпоширенішими з яких є посудини із загнутими до середини плечиками, які гострим заломом на половині висоти переходять у конічну придонну частину (рис. 3, 7, 14; 4, 3). Одна з мисок має під вінцем лжевушко. Ще один тип представлено широкою мискою S-подібного профілю, перелом плечиків у бочки якої припадає на верхню частину (рис. 3, 1).

Усі кухлики (10 одиниць) мають біконічну форму з нахиленими до середини плечиками. Не виключено, що деякі з них використовували як світильники (рис. 3, 8, 11, 16; 4, 2, 5, 7, 23).

Уламки амфор (ручка, частина горла) мають світло-брунатний колір. Посудина «terra sigil-

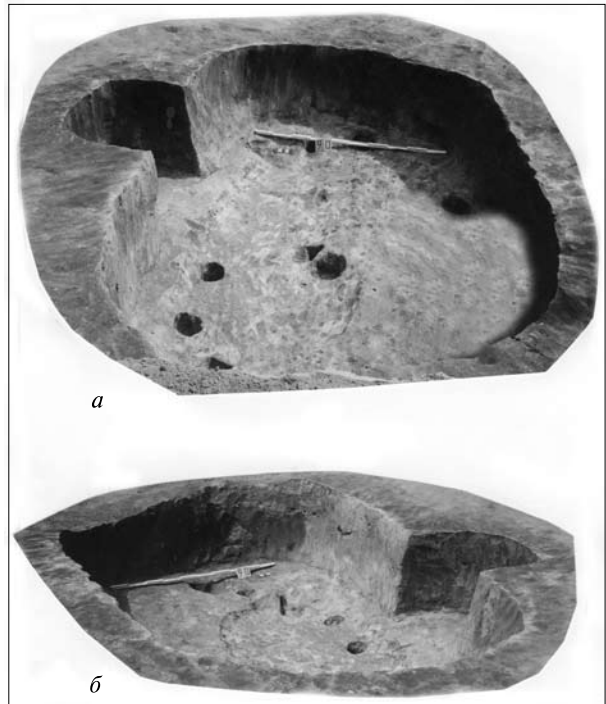

Рис. 2. Видяд житла-святинища: а — з північного заходу; б — з південного сходу

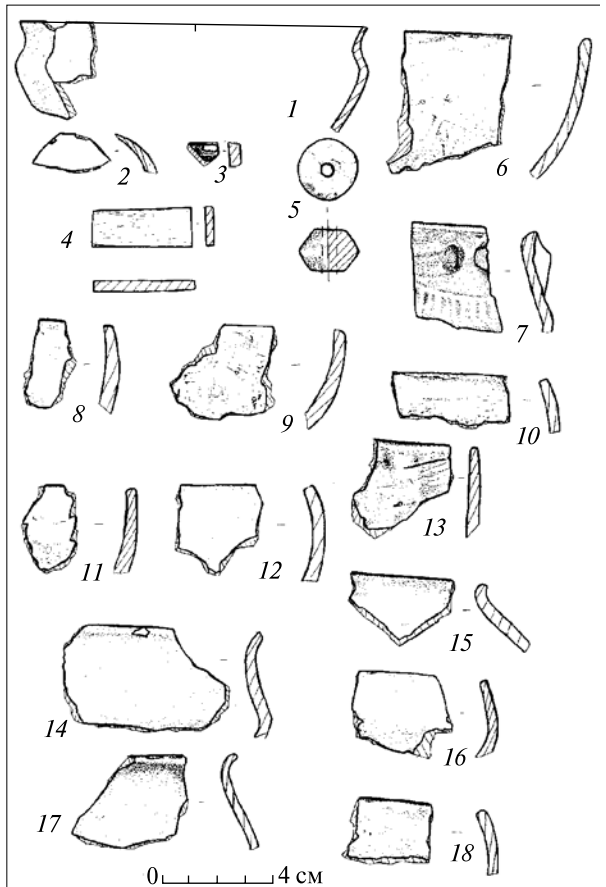

Рис. 3. Знахідки з житла-святинища: 1, 6–18 — ліпна кераміка; 2 — уламок світло-зеленого скла (фрагмент кухля?); 3 — фрагмент посудини «terra sigillata»; 4 — кістяна трубочка; 5 — глиняне прясло

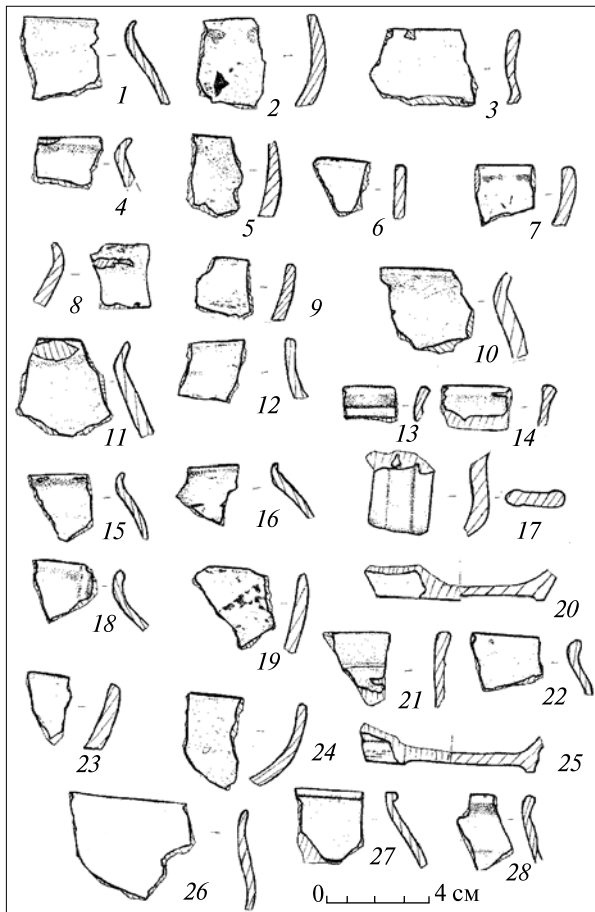

Рис. 4. Кераміка з житла-святинища: 1—12, 15—16, 18—19, 23—24 — ліпна; 13—14, 17, 20, 21—22, 25, 27—28 — гончарна

lata» червоного кольору. Рельєфне зображення не виразне.

Мідна римська монета належить до типу «limes falsa». Такі монети, схожі на динарії, виготовляли на кордоні Римської імперії для торгівлі римських солдатів із варварами. На думку спеціалістів, в обігу вони були дуже недовго — наприкінці II — початку III ст. н. е.

Хронологія виявленого об'єкта визначається аналізом усієї сукупності знайденого в ньому археологічного матеріалу, насамперед керамічного комплексу. Вище було зазначено, що серед виявленої у житлі кераміки переважали уламки ліпних посудин, які становили 94 % усієї її кількості. Гончарний посуд, виготовлений із добре відмученої глини світло-сірого кольору, з лощеною поверхнею, представлено мисками та дзбанамі, тобто столовою керамікою.

Цей керамічний комплекс, за численними аналогіями у зубрицькій і вельбарській культурі з Верхнього Подністров'я, Волині та Південного Побужжя, датується в межах кінця II — першої половини III ст. н. е. (Козак 1981, с. 66—67, 98—100). На поселенні у Хрінниках житлові комплекси з таким набором кераміки віднесено

до другої фази його існування — першої половини III ст. н. е. Цій даті не суперечить час побутування посуду «terra sigillata» у пшеворській культурі та обігу мідних римських монет типу «limes falsa».

Отже, час функціонування житла-святинища можна визначити першою половиною III ст. н. е.

Перед нішею, на підлозі житла, було виявлено голівку від бронзової фігурки античного божества Сарапіса. Зважаючи на місцезнаходження цієї унікальної знахідки, форму і конструкцію ніші, яка була малоефективною як госпо-дарська прибудова, можна дійти висновку, що нішу було виготовлено спеціально для встановлення фігурки цього божества, тобто вона була своєрідним вівтарцем зі спеціальною перегородкою, можливо, полотняною (рис. 5—6).

Сарапіс був одним із найпопулярніших божеств елліністичного світу. Його культ як бога-покровителя столиці Єгипту Олександрії ввів засновник династії єгипетських царів Птолемеїв — Птолемей I Сотер (правив у 305—283 рр. до н. е.). Нове божество було створене для ідеологічного зближення єгипетського та грецького народів Єгипту. В образі й імені Сарапіса об'єднано популярних єгипетських богів Осіріса та Апіса, тому ім'я бога спочатку вимовлялося як «Осарапіс». Сарапіс, як і Апіс, і Осіріс, був богом родючості, мав зв'язок із культом загробного життя, вважався богом мертвих (інколи ототожнювався давніми греками з Аїдом). Сарапіса було оголошено повелителем стихій і явищ природи, його наділяли функціями водночас божества Нептуна і Посейдона, він був владиною повеней, тому його часто зображували на носах кораблів. Сарапіс ототожнювався із Зевсом, а пізніше — Юпітером. Йому поклонялися як рятівнику від нещастя, пророку, цілителю хворих (Рубинштейн 1988).

Іконографія Сарапіса є чужою єгипетській традиції. Можливо, тому культ цього бога поширився переважно у греко-римському, особливо римському, а не єгипетському середовищі. Автором образу Сарапіса вважається грецький скульптор другої половини IV ст. до н. е. Бріаксій. Він подібний до образів Плутона і Зевса. Його зображали чоловіком середнього віку у грецькому вбранні, з пишними локонами і бородою. Характерною особливістю скульптурного зображення цього бога є калаф — головний убір, який символізував родючість, багатство, виражав хтонічну силу бога. Інколи калаф зображали у вигляді округлої корзини, призначеної для плодів, квітів, зберігання сиру. Такий само головний убір був у Гекати та Артеміді.

Зображення Сарапіса, створене Бріаксієм, пізніше багаторазово відтворювалося у монументальній скульптурі, малих формах, зокрема

й мармурових, бронзових бюстах різних розмірів, у тому числі й мініатюрних. Надзвичайно поширеними були теракоти із зображенням Сарапіса. В римський час зображення Сарапіса з'являється на монетах. Особливого розвитку культ Сарапіса набув за імператорів Марка Аврелія й Антоніна Пія, які шанували цього бога як покровителя військової справи (Тачева-Хитова 1982, с. 85).

У I ст. до н. е. культ Сарапіса було об'єднано з культом дуже популярної у греків богині Ісіди, яка управляла людськими долями. Це було логічно, оскільки Ісіда, згідно з греко-єгипетською міфологією, була дружиною Осіріса, функції якого перебрав Сарапіс.

Від Осіріса Ісіда народила сина Гора. Осіріса, як відомо, обманом позбавив життя його брат Сет. Гор помстився за смерть батька і став царем Єгипту. Осіріс став володарем мертвих і богом родючості, як Діоніс у греків. Під іменем Сарапіса цих богів обожнювали греки, а пізніше римляни.

Головний храм, присвячений Сарапісу, — Сарапеум — було споруджено в Олександрії. Він проіснував до 391 р. н. е., коли його зруйнували християни.

Надзвичайно поширеним був культ божества Сарапіса й у Північному Причорномор'ї. Причому епіграфічні документи свідчать, що цей культ укорінювався тут ще до появи римлян, починаючи з III ст. до н. е., зокрема в Ольвії і Тірі, й, на думку дослідників, мав універсальний характер із хтонічними й містеріальними ознаками (Шугая 1977, с. 207—208). Каналами проникнення культу Сарапіса були насамперед тривалі торгові зв'язки Тіри й Ольвії з Олександрією. Носіями культу поклоніння Сарапісу й Ісіди були, очевидно, місцеві причорноморські купці, які відвідували Олександрію, або єгиптяни, що привозили свої товари у причорноморські міста (Шугая 1977, с. 207—209). Більшість епіграфічних документів із зображеннями Сарапіса датуються першими століттями нашої ери, зокрема з Ольвії, Тіри, Херсонеса. Це свідчить про зростання поклоніння Сарапісу в цей період (Кобиліна 1978, с. 111—114).

Сарапіса як захисника життя в античних містах зображували на світильниках, які клали в могили воїнів. Відомо кілька світильників із Херсонеса із зображенням Сарапіса, який стоїть на вівтарі між двома зміями (Кобиліна 1978, с. 113).

В Ольвії відомі епіграфічні матеріали III ст. н. е., присвячені Сарапісу, а також кубок із його зображенням, що належить до II ст. н. е. Виявлено також невелику мармурову голову Сарапіса в горизонті першої половини III ст. н. е. У II ст. н. е. в Ольвії з'явилися геми з напівдорогоцінних каменів із образом Сарапіса. Відомий також червонолаковий світильник із зображенням

Рис. 5. Фігура бога Сарапіса

Сарапіса, який сидить на троні (Русяєва 1992, с. 149).

Згідно з епіграфічними матеріалами, в Ольвії існував храм трьох пар божеств, серед яких були Сарапіс-Зевс і Плутон. Цей храм було присвячено богам, пов'язаним із природними стихіями, військовими перемогами, мореплаванням і морською торгівлею, родючістю, загробним світом, лікуванням і долею людини (Русяєва 1992, с. 149). А.С. Русяєва вважає, що ці боже-

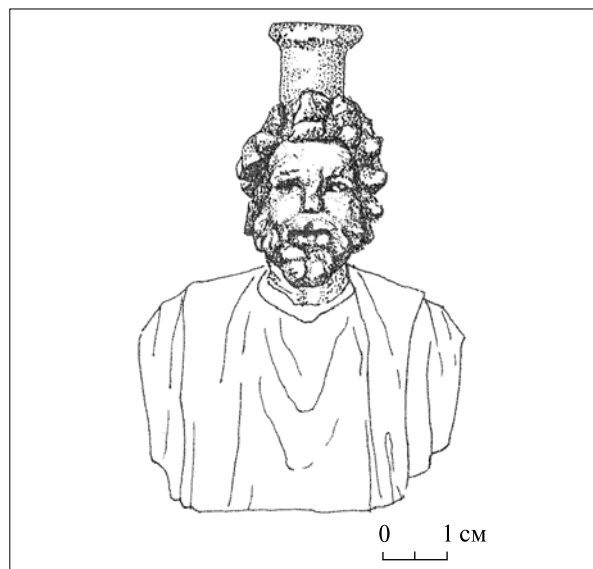

Рис. 6. Реконструкція скульптурного зображення бога Сарапіса

ства мали у ольвіополітів всеоб'ємне, космогонічне значення, яких вони ототожнювали з багатоаспектними Зевсом, Геліосом, Плутоном.

Найменш відомими є бронзові скульптури Сараписа. Нам вдалося зібрати 5 таких скульптур, випадково знайдених на території південної Європи, зокрема Фракії, Мезії, Італії.

Найближчою аналогією нашої знахідки за іконографією, рисами обличчя, зачіскою, калафом на голові є базальтова фігурка, виявлена у Римі, на віллі Альбані (Мифы народов мира... с. 427). Проте точної аналогії Сарапису з Волині знайти не вдалося. Можливо, фігурка походить із римських наддунайських провінцій або території Імперії, з якими у готів Волині були, очевидно, торгові й воєнні контакти. Лише це може слугувати поясненням того, як потрапила на віддалену від цивілізаційних центрів землю Волині ця унікальна річ.

Багаторічні дослідження пам'ятки на Хрінницькому водоймищі дають нам підстави припустити, що це було не родове поселення однієї чи кількох родин готів, а великий міжобщинний торгово-ремісничий центр цієї людності, який існував на березі Стиру протягом III—IV ст. н. е. За кількістю римських імпортованих різноманітних фібул, гребенів, виявлених у культурних нашаруваннях виробничих приміщень, приміщень-складів, цю пам'ятку можна сміливо визначати як найбільшу з-поміж відкритих до сьогодні на території України. За етнографічними аналогіями можна припустити, що сюди зручним шляхом по Стиру, через Подністров'я і Подніпров'я з Подунав'я, а через Повіслення і Прип'ять — з Прибалтики проникали купецькі експедиції з відповідним товаром (срібло, мідні та срібні монети, залізо та вироби з нього, скло, прикраси, вино тощо). Натомість із навколишніх регіонів у цей центр зво-

зилися місцеві товари сільськогосподарського виробництва (зерно, хутра, мед, віск, дьоготь, вироби з дерева). Ці товари могли зберігатися у спеціальних приміщеннях-складах, виявлених під час археологічних досліджень у Хрінниках. Отже, можна стверджувати, що на поселенні могли жити відносно заможні люди, купці, воїни-професіонали, які добре знали античну культуру, познайомившись із нею під час перебування на землях Імперії. Це припущення підтверджується виявленням кількох просторих дерев'яних заглиблених жител із дощаною підлогою, спеціально облаштованих опалювальних споруд і характерних знахідок: срібних та мідних монет, фрагментів купецького ланцюга, античної кераміки, скла, а також атрибутів воїнів-вершників — острог. Цілком імовірно, що одному з таких мешканців поселення і належало погруддя найвідомішого в античному світі божества Сараписа. Очевидно, фігурка бога Сараписа не була випадковим і звичайним предметом у цьому житлі, занадто розкішною і принадною вона виглядала. Припускаємо, що власник цього витвору античного мистецтва був прихильником Сараписа і поклонявся йому як своєму божеству і захисникові. Очевидно, власник будівлі, наслідуючи римлян, зробив у стіні спеціальну нішу — щось на кшталт вітваря, де і стояла фігурка божества. Знахідка бронзової фігурки античного бога на вельбарській пам'ятці Волині свідчить про тісні контакти готських общин із римською цивілізацією, які, як виявляється, охоплювали не лише зовнішню і матеріальну сторони суспільства, але й впливали на духовний розвиток готських племен України.

Віра у всеохоплюючого і всеосяжного бога, яким був Сарапис, могла стати частиною ідеологічного підґрунтя, яке сприяло переходу готів до християнського віросповідання.

Кобылина М.М. Изображения Восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э. — М.: Наука, 1978.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К.: Наук. думка, 1981.

Рубинштейн Р.М. Сарапис // Мифы народов мира. — М., 1988. — Т. 2.

Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К.: Наук. думка, 1982.

Тачева-Хитова М. История на изначните култове о долине Мизия и Тракия V в. пр. н.е.—IV в. от н. е. — София, 1982.

Шугая И.Г. О греко-египетском культе в Северо-Западном Причерноморье // История античного мира. — М., 1977.

Одержано 31.01.2006

Д.Н. Козак

БОЖЕСТВО САРАПИС ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ГОТОВ НА ВОЛЫНИ

В процессе спасательных работ на поселении вельбарской культуры в с. Хрінники Демидовского р-на Ривненской обл. выявлено жилище № 90 с уникальной находкой — бронзовой фигуркой (головой) античного божества Сараписа. Жилище представляет собой типичную для готов постройку земляночного типа размером 3,2 × 4,8 м, высота земляных стен — 1,1 м. Божество находилось возле полукруглой ниши, выбранной в северной стене.

Кроме фигурки Сараписа, в жилище выявлено большое количество лепной (395 фрагментов) и гончарной (27 фрагментов) керамики, обломков амфор, часть сосуда типа «terra sigillata», медную римскую монету типа «limes falsa», обломок стеклянного кубка. Все эти вещи позволили датировать жилище первой половиной III в. н. э. Конструкция дома с оригинальной нишей, выбранной для устройства алтаря божества, позволяет трактовать его как жилище-святилище.

Сарапис был одним из наиболее популярных божеств эллинистического мира. Его бронзовое изображение было привезено на Вольтынь, очевидно, купцом или воином из наддунайских римских провинций, поклонявшимся этому божеству. находка свидетельствует о тесных контактах готских общин с римским миром, который влиял и на их духовное развитие. Вера во всеохватывающего и всеобъемлющего бога Сараписа могла стать частью идеологического фундамента, на котором осуществлялась христианизация готов на территории Украины.

D.N. Kozak

THE DEITY SARAPIS FROM THE SETTLEMENT OF GOTHS IN VOLYN REGION

During the rescue excavations on the Velbarska culture settlement in the village of Khrinnyky in Demydivka region of Rivne oblast the dwelling № 90 was revealed with the unique find – a bronze figurine (a head) of the Ancient deity Sarapis. The dwelling is a typical Gothic building of dugout type with the dimensions 3,2/4,8 m and the height of the earthen walls 1,1 m. The deity situated near the semicircle niche made in the northern wall.

Besides the figurine of Sarapis there were found a great amount of hand-made (395 fragments) and earthenware (27 fragments) ceramics, fragments of amphorae, part of the vessel of Terra Sigillata type, a copper Roman coin of Limes Falsa type, and a fragment of a glass bowl. All of these finds enabled to date the dwelling back to the second half of the 3rd c. AD. The structure of the building with the unusual niche made to set the altar for the deity makes it possible to view it as a dwelling and sanctuary. Sarapis was one of the most popular deities of the Hellenic world. The bronze depiction was brought to the Volyn Region apparently by a merchantman or a military man from the Danube Roman provinces where this deity was worshipped. The find testifies the close relations of communities of Goths with the Roman world which influenced their spiritual development. The belief in all-embracing god Sarapis could have become a part of ideological basis on which the Christianization of Goths in Ukraine was provided.

В.В. Приймак

ДОСЛІДЖЕННЯ РОМЕНСЬКО-ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ШЛЯХУ ІЗ ЧЕРНІГОВА У ТМУТОРОКАНЬ

Опубліковано результати багаторічних польових досліджень населених пунктів на шляху із Чернігова у Тмуторакань (шевченківського, зеленогайського, шпилевського, заріченського археологічного комплексів).

Вивчення торгових шляхів Русі, розпочате понад століття тому із знаменитого маршруту «із варяг у греки», привертало увагу найавторитетніших археологів, нумізматів, мистецтвознавців, істориків. У концентрованому вигляді дослідження із окресленої проблематики Київської Русі на початку ХХ ст. підсумував В.Й. Ключевський у концепції зовнішньої торгівлі як рушійної сили формування давньоруських міст. Сучасний дослідник міст Північного Заходу Русі Є.М. Носов вважає, що саме на поглядах представників ліберальної історіографії початку ХХ ст., насамперед В.Й. Ключевського, має ґрунтуватися сучасна концепція історії Русі (Носов 1999, 60).

Під час досліджень розроблено методичні прийоми, зокрема картографування монетних скарбів, предметів експорту та імпорту, обстеження місцевості для реконструкції шляхів, враховано топоніміку та свідчення писемних джерел. Саме таким чином вивчався шлях із Булгара у Київ, підсумки чого підведено у низці спеціальних видань (Путь из Булгара в Киев 1992; Моця, Халиков 1997) та окремих публікаціях.

Одним із головних населених пунктів на зазначеному шляху був Зеленогайський археологічний комплекс, стаціонарні дослідження якого розпочав у 1929 р. М.О. Макаренко. матеріалів про цю пам'ятку немає у працях Д.Я. Самоквасова, звітах та публікаціях В.Г. Ляскоронського, К.П. Сосновського, О.С. Федоровського, М.Я. Ру-

© В.В. ПРИЙМАК, 2006